

Петронюк К. Р.<https://orcid.org/0009-0008-6212-2544>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПТУАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена дослідженню генези поняття сексуального насильства в умовах збройного конфлікту в міжнародному праві. В розрізі написання статті автором проаналізовано еволюцію змісту цього поняття від його розгляду як складової «честі» та «моральності» у класичному праві війни до сучасного розуміння як посягання на сексуальну автономію, тілесну та психічну цілісність особи, зазначивши, зокрема, про еволюцію переходу трактування даного виду злочину до більш розширеного. Окрему увагу приділено історичній трансформації підходів: від опосередкованого згадування у праві Гааги та Женеві до автономного кримінально-правового визначення в практиці міжнародних кримінальних трибуналів ad hoc. Проаналізовано ключові рішення, зокрема у справах Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Prosecutor v. Zdravko Mucić et al., Prosecutor v. Furundžija та Prosecutor v. Dragoljub Kunarac et al., в яких було сформульовано функціональний підхід до визначення звалтування як фізичного вторгнення сексуального характеру, вчиненого за обставин примусу або за відсутності добровільної згоди.

Обґрунтовується теза про формування в міжнародному праві контекстуалізованого поняття сексуального насильства, у якому зв'язок із збройним конфліктом є не лише кваліфікуючою обставиною, а елементом юридичної конструкції злочину. У статті виокремлено три основні концептуальні трансформації: зміну об'єкта правової охорони (від «честі» до сексуальної автономії та людської гідності), розширення розуміння об'єктивної сторони злочину через категорію «сексуального вторгнення» та суттєву переоцінку ролі добровільної згоди в умовах насильницького середовища збройного конфлікту. Зроблено висновок, що сучасне визначення сексуального насильства в умовах збройного конфлікту має автономний, потерпілоорієнтований характер і інтегрує контекст конфлікту як системоутворюючий елемент складу міжнародного злочину.

Ключові слова: сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту, СНПК, МКС, Трибунал, міжнародне кримінальне право, звалтування, примус.

Постановка проблеми. Проблематика сексуального насильства в умовах збройного конфлікту (далі – СНПК) набула особливої актуальності у світлі сучасних воєнних протистоянь та активізації міжнародних механізмів кримінального переслідування. Водночас попри розширення нормативного регулювання та судової практики, поняття сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, не завжди розглядається як результат тривалої концептуальної еволюції.

Метою цієї статті є дослідження генези поняття сексуального насильства в умовах збройного конфлікту через аналіз трансформації його змістовних елементів: об'єкта правової охорони, ознак об'єктивної та суб'єктивної сторони, розуміння

примусу та згоди, а також ролі контексту збройного конфлікту у формуванні самостійної юридичної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питань сексуального насильства в умовах збройного конфлікту приділено праці видатних зарубіжних та вітчизняних науковців. Зокрема, детально досліджує дане питання Патрісія В. Селлерс, Валері Остервельд, Сандеш Сивакумаран, Фіоннуала Ні Аолайн, Сьюзен Лемб. З вітчизняних науковців та урядовців варто відзначити вклад в питання розвитку теоретичних та практичних аспектів СНПК Катерини Бусол, Альбіни Басистої, Христини Кіт, Катерини Левченко та ін. Вагомий вклад робиться в межах діяльності

Уряду, Парламенту, органів правопорядку та правосуддя.

Постановка завдання. Дослідити питання становлення та концептуальної еволюції поняття сексуального насильства в умовах збройного конфлікту в міжнародному кримінальному праві, зокрема дослідити вплив судової практики міжнародних трибуналів на формування сучасної дефініції.

Виклад основного матеріалу. Сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту розглядається як одне з найбільш грубих та найтяжчих форм злочину, що може вчинятися під час збройних конфліктів. Так, його суспільна небезпека, рівень травматизації та подальші руйнівні наслідки визнаються на міжнародному рівні, а заборона вчинення даного виду злочину закріплена в ряді міжнародних актів, в тому числі, в Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Важливість цього питання підкреслена в Резолюції Ради Безпеки ООН 1820 (2008), де, зокрема, Рада Безпеки відзначила, що СНПК, коли воно використовується або пропагується як тактика війни, “може значно погіршити ситуацію в період збройного конфлікту” і “може перешкоджати відновленню міжнародного миру та безпеки” [1]. Разом з тим, у Резолюції 1820 Ради Безпеки ООН підкреслюється, що зґвалтування та інші форми сексуального насильства можуть становити воєнний злочин, злочин проти людяності або один із складових актів геноциду, що відображено в Римському статуті, а також в ряді справ міжнародних кримінальних трибуналів.

Зокрема, згідно звіту Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй щодо сексуального насильства в умовах збройного конфлікту (S/2019/280), термін «сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту» охоплює зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусовий аборт, примусову стерилізацію, примусове одруження та будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості, вчинені проти жінок, чоловіків, дівчат або хлопців, які прямо чи опосередковано пов'язані з конфліктом. Цей зв'язок може бути очевидним у профілі злочинця, який часто належить до державної або недержавної збройної групи, включаючи терористичні угруповання; у профілі жертви, яка часто є фактичним або уявним членом політичної, етнічної або релігійної меншини або стає об'єктом переслідувань на підставі фактичної або уявної сексуальної орієнтації

чи гендерної ідентичності; середовище безкарності, яке зазвичай пов'язане з розпадом держави, транскордонними наслідками, такими як переміщення або торгівля людьми, та/або порушеннями угоди про припинення вогню. Цей термін також охоплює торгівлю людьми з метою сексуального насильства або експлуатації, коли це відбувається в умовах конфлікту» [2].

Сучасні підходи Організації Об'єднаних Націй до визначення сексуального насильства в умовах збройного конфлікту свідчать про формування розширеного та відкритого за своєю структурою переліку його форм. Що важливо розуміти, зазначений злочин не ототожнюється виключно з гендерно зумовленим насильством, оскільки наявні статистичні дані, накопичені за період різних збройних конфліктів, демонструють його поширеність серед постраждалих незалежно від статі та віку, виокремлюючи його таким чином “поза гендером”.

Однак важливою складовою даної статті є дослідження становлення та розвитку понятійної складової СНПК в практиці міжнародного кримінального права. Звертаючись до норм класичного права війни, варто зазначити, що сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту не містило самостійно визначеної дефініції та не кваліфікувалося як автономний злочин, розглядаючись, радше, як моральне порушення. Одна з перших згадок злочину сексуального характеру, як посягання на гуманність, закріплена у Кодексі Лібера 1863 року, який слугував підґрунтям для подальших міжнародних договорів, покликаних регулювати закони ведення війни. Тут, стаття 16 Кодексу, окреслюючи принцип гуманності як один із найдавніших принципів міжнародного гуманітарного права, встановлює, що закони й звичаї війни не дозволяють будь-яких проявів необґрунтованого насильства та жорстокості, помсти, а також заповідання тортур, мучень і нелюдського звернення та здирства.

У праві Гааги та праві Женеві злочин СНПК згадується доволі опосередковано, не набуваючи самостійного кримінально-правового змісту – через заборону посягання на честь, сімейні права та гідність цивільного населення. Попри те, що спільна стаття 3 Женевських конвенцій не містить прямої згадки про зґвалтування чи інші прояви сексуального насильства, вона встановлює заборону посягань на життя та фізичну недоторканність особи, насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури, а також заборо-

няє наругу над людською гідністю [3]. Подальша конкретизація цієї заборони знайшла своє місце в Додаткових протоколах. Зокрема, стаття 75 Додаткового протоколу I уточнює, що така заборона поширюється, зокрема, на “принижуюче й образливе поводження, примус до проституції чи непристойне посягання в будь-якій його формі” [4], тоді як стаття 4 Додаткового протоколу II прямо відносить до таких заборонених діянь, на додаток до передбачених статтею 75 ДП I – акт зґвалтування [5].

Змістовна трансформація поняття знайшла своє відображення у практиці міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Так, вперше злочин зґвалтування було визначено у справі Жан-Поля Акайєсу в межах діяльності Міжнародного трибуналу щодо Руанди. Важливо, що трибунал визнав взаємозв'язок між злочином геноциду та зґвалтуванням, визначивши особу винною у геноциді, зокрема, на підставі актів зґвалтування та сексуального насильства. Саме цей прецедентний кейс закріпив сексуальне насильство як будь-який акт сексуального характеру, що вчиняється відносно особи в умовах примусу [6].

В розрізі розгляду Трибуналом понятійного компоненту, варто звернути увагу, що суд відмовився від суто механічного, фізіологічного опису зґвалтування та сформулював функціональний підхід, визначивши його як фізичне вторгнення сексуального характеру, вчинене за обставин примусу, яке і є ключовим елементом злочину. З самого початку Трибунал визнав, що визначення зґвалтування виходить далеко за межі загальноприйнятого розуміння статевого акту, і поставив за мету сформулювати таке визначення, яке відповідало б масштабам цього злочину, враховуючи потерпілоорієнтований підхід.

У своєму рішенні Трибунал провів аналогію зі злочином катування, який визначається не через перелік конкретних дій, а через спосіб вчинення та мету. Суд зазначив, що зґвалтування переслідує схожі цілі – залякування, приниження, дискримінацію, покарання, встановлення контролю або знищення особи, і так само посягає на людську гідність потерпілих. Відтак його визначення має будуватися за подібною, більш узагальненою моделлю.

«Трибунал визначає зґвалтування як фізичне вторгнення сексуального характеру, вчинене щодо особи в обставинах, що мають примусовий характер...» [6].

Належну увагу важливо приділити також тлумаченню обставин примусу, що за рішенням

МКТР трактувалося як таке, що може впливати не лише із застосування фізичної сили, а може передбачати психологічний аспект, зокрес, впливати із загальної атмосфери насильства, страху, утримання під вартою чи зловживання владою. В свою чергу в рішенні було підкреслено, що навіть навколишнє середовище може становити примус, а наявність збройного конфлікту або військова присутність ворожих сил *апріорі* можуть створити таке середовище, і саме цього достатньо, щоб довести відсутність згоди.

Подібна еволюція простежується і в практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії. Важливе місце у концептуальній еволюції поняття сексуального насильства в умовах збройного конфлікту посідає справа *Prosecutor v. Zdravko Mucic et al.*, в якій Трибунал дійшов висновку, що немає необхідності відходити від визначення, наданому у справі Жан-Поля Акайєсу, та процитував його дослівно [7]. Має істотне значення, що справа Прокурор проти Здравко Мучіча та інших стала першим рішенням, у якому МКТЮ визнав зґвалтування формою катування. Це дозволило Трибуналу кваліфікувати відповідні діяння як воєнні злочини – одночасно як серйозні порушення за статтею 2 Статуту МТКЮ та як порушення законів і звичаїв війни.

З огляду на те, що зґвалтування прямо не згадано серед серйозних порушень Женевських конвенцій у контексті міжнародного збройного конфлікту та не передбачене у спільній статті 3 для неміжнародних конфліктів, Трибунал був змушений обґрунтовувати кримінальну відповідальність за сексуальне насильство через положення, що стосуються катування та нелюдського поводження.

Далі, вже у справі *Prosecutor v. Furundžija* Суд здійснив спробу деталізації об'єктивних елементів складу злочину зґвалтування, поєднавши підхід міжнародного гуманітарного права та загальні принципи кримінального права, на основі чого підкреслив, що зґвалтування є «найбільш серйозним проявом сексуального насильства» [8].

Стосовно визначення зґвалтування Трибунал, з одного боку, погодився з підходом МКТР, сформульованим у справі Акайєсу, визнавши, що сексуальне насильство може переслідувати мету покарання, залякування чи приниження жертви. Водночас він вважав за необхідне здійснити самостійний аналіз національного кримінального законодавства з метою уточнення змісту цього злочину. У результаті такого порівняльно-правового дослідження Трибунал дійшов висновку,

що запропоноване у справі Акайесу визначення є надто узагальненим і не повною мірою відповідає вимозі правової визначеності. Керуючись принципом *nullum crimen sine lege stricta*, Суд прагнув сформулювати більш конкретизоване поняття, яке б відповідало стандартам суворої інтерпретації кримінального закону [9, с. 147]. За наслідками здійсненого аналізу, Трибунал констатував, що таке тлумачення охоплює не лише класичні форми статевого акту, а й інші дії, за умов наявності ключового елементу, а саме фізичного проникнення як сутнісної ознаки зґвалтування.

Заслуговує на підкреслення концептуально значуща позиція, відповідно до якої Трибунал зазначив, що примусове оральне проникнення має кваліфікуватися як зґвалтування в міжнародному кримінальному праві, навіть якщо більшість національних законодавств прямо не відносить його до цієї категорії, а розглядає як форму сексуального насильства.

Обґрунтування ґрунтувалося на тому, що оральне зґвалтування є одним із найбільш принизливих посягань на людську гідність і тому не може розцінюватися як менш тяжке правопорушення порівняно з вагінальним чи анальним проникненням.

Цей підхід був підтриманий у подальшій практиці та сприйнятий Міжнародним кримінальним судом, який наголосив, що оральне проникнення статевим органом може прирівнюватися до зґвалтування, оскільки становить фундаментальний і глибоко принизливий напад на людську гідність та здатне спричинити травматичні наслідки, співмірні з іншими формами проникнення.

В справі Фурунджії також було розглянуто та надано визначення обставинам примусу в більш широкій інтерпретації, таким чином, щоб охоплювати більшість форм поведінки, які виключають можливість справжньої згоди. Водночас МКТЮ підкреслив, що хоча в попередній справі наявність примусу була доведена, відповідно до міжнародного права будь-яке статеве проникнення за відсутності згоди становить зґвалтування. Визначальним критерієм при цьому є відсутність добровільної згоди, що ґрунтується на вільному та усвідомленому волевиявленні потерпілої особи:

«...коли таке статеве проникнення відбувається без згоди жертви. Згода для цієї мети повинна бути добровільною, даною в результаті вільного волевиявлення жертви, що оцінюється в контексті навколишніх обставин».

Важливість цієї справи полягає в більш широкому визначенні, згідно з яким злочин складається

у вчиненні небажаного сексуального проникнення, що набагато легше довести, ніж примус. Визначення, надані Трибуналом у даному кейсі стали важливими для ряду наступних судових процесів.

Водночас у справі *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac et al.* Трибунал остаточно закріпив автономність сексуального насильства як злочину проти людяності, наголосивши на центральності відсутності добровільної згоди та неможливості її презумування в умовах збройного конфлікту, окупації чи утримання в неволі [10].

Зазначена практика стала підґрунтям для нормативного закріплення розширеного переліку форм сексуального насильства у Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Стаття 7 (злочини проти людяності) та стаття 8 (воєнні злочини) містять відкритий перелік діянь сексуального характеру: зґвалтування, сексуальне рабство, примусова проституція, примусова вагітність, примусова стерилізація та будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості. Важливо, що у «Елементах злочинів» до Статуту уточнено зміст об'єктивної сторони, зокрема через акцент на вторгненні сексуального характеру та вчиненні діяння за умов примусу або використання обстановки, що виключає добровільну згоду. Хоча загальні елементи змінюються залежно від того, чи йдеться про зґвалтування як військовий злочин чи злочин проти людяності, визначення акту зґвалтування залишається незмінним.

Таким чином, на концептуальному рівні відбулися щонайменше три ключові трансформації.

По-перше, змінився об'єкт правової охорони. Якщо у класичному праві війни сексуальне насильство розглядалося крізь призму посягання на «честь» або «моральність», то сучасне міжнародне кримінальне право визнає його посяганням на сексуальну автономію, тілесну та психічну недоторканність особи. Центр ваги змістився з охорони суспільної моралі на захист індивідуальних прав та гідності потерпілого.

По-друге, трансформувалося розуміння об'єктивної сторони злочину. Від вузького тлумачення зґвалтування як насильницького статевого акту відбувся перехід до ширшого поняття «сексуального вторгнення» або «акту сексуального характеру», що охоплює різні форми примусового сексуального контакту та експлуатації. Одночасно розширилося тлумачення примусу: він охоплює не лише фізичне насильство чи погрозу його застосування, а й психологічний тиск, зловжи-

вання владою, використання безпорадного стану, а також загальний контекст збройного конфлікту.

По-третє, особливого значення набуло питання згоди. У сучасній доктрині та судовій практиці згода розглядається як добровільне, усвідомлене та вільне волевиявлення, яке не може презюмуватися в умовах насильницького середовища, характерного для збройного конфлікту. Відсутність необхідності доведення фізичного опору потерпілої особи стала важливим кроком у подоланні стереотипних підходів до доказування таких злочинів.

Отже, концептуальна еволюція поняття сексуального насильства в умовах збройного конфлікту демонструє перехід від фрагментарного й морально забарвленого сприйняття до чітко структурованої кримінально-правової категорії. Сформоване в практиці міжнародних кримінальних трибуналів і закріплене в Римському статуті визначення має автономний характер, охоплює різноманітні форми сексуального посягання та

інтегрує контекст збройного конфлікту як системоутворюючий елемент складу злочину.

Висновки. Генеза поняття сексуального насильства в умовах збройного конфлікту в міжнародному праві свідчить про глибоку трансформацію як його змістовних, так і конструктивних характеристик. Від розчинення в категоріях честі та моралі воно еволюціонувало до автономного злочину, спрямованого проти сексуальної автономії та гідності особи. Судова практика міжнародних кримінальних трибуналів відіграла визначальну роль у формуванні сучасного розуміння складу злочину, зокрема щодо тлумачення примусу, згоди та зв'язку з конфліктом. У результаті в міжнародному праві сформувалося контекстуалізоване поняття сексуального насильства, в якому збройний конфлікт виступає не лише фоном, а структурним елементом юридичної кваліфікації, що зумовлює специфіку як об'єкта охорони, так і механізму кримінально-правової відповідальності.

Список літератури:

1. United Nations Security Council Resolution 1820 (2008), S/RES/1820 (2008). URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unsc/2008/en/59523>.
2. Conflict-Related Sexual Violence Report of the United Nations Secretary-General (S/2019/280). URL: <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/07/report/conflict-related-sexual-violence-report-of-the-united-nations-secretary-general/2019-SG-Report.pdf>.
3. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, стаття 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року, стаття 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року, стаття 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text.
6. ICTR, Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Trial Chamber, Judgment, ICTR 96-4, 02 September 1998. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1998/en/19275>.
7. ICTY, Prosecutor v. Zdravko Mucic et al., Trial Judgment, Case No. IT-96-21-T, 16 November 1998. URL: https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/981116_judg_en.pdf.
8. ICTY, Prosecutor v. Anto Furundžija, Trial Judgment, Case No. IT-95-17/1-T, 10 December 1998. URL: <https://www.icty.org/x/cases/furundzija/acjug/en/fur-aj000721e.pdf>.
9. Eboe-Osuji, C. (2012). International law and sexual violence in armed conflicts (International humanitarian law series v. 35). Leiden: M. Nijhoff, p. 147. URL: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/31519>.
10. ICTY, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac et al., Appeal Judgment, Case No. IT-96-23 & IT-96-23/1-A, 12 June 2002. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/acjug/en/>

Petroniuk K. R. CONCEPTUAL EVOLUTION OF THE NOTION OF THE CONFLICT-RELATED SEXUAL VIOLENCE IN INTERNATIONAL LAW

The article is devoted to the study of the genesis of the concept of sexual violence in armed conflict in international law. In writing this article, the author analyzes the evolution of the meaning of this concept from its consideration as a component of "honor" and "morality" in classical law of war to its modern understanding as an encroachment on sexual autonomy and the physical and mental integrity of a person, noting, in particular, the evolution of the interpretation of this type of crime to a broader one. Particular attention is paid to the historical transformation of approaches: from indirect references in the Hague and Geneva laws to

an autonomous criminal law definition in the practice of ad hoc international criminal tribunals. Key decisions are analyzed, in particular in the cases of Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Prosecutor v. Zdravko Mucić et al., Prosecutor v. Furundžija, and Prosecutor v. Dragoljub Kunarac et al., in which a functional approach to the definition of rape as a physical intrusion of a sexual nature committed under circumstances of coercion or in the absence of voluntary consent was formulated.

The thesis on the formation of a contextualized concept of sexual violence in international law is substantiated, in which the connection with armed conflict is not only a qualifying circumstance but also an element of the legal construction of the crime. The article highlights three main conceptual transformations: a change in the object of legal protection (from “honor” to sexual autonomy and human dignity), an expansion of the understanding of the objective side of the crime through the category of “sexual intrusion,” and a significant reassessment of the role of voluntary consent in the violent environment of armed conflict. It concludes that the current definition of sexual violence in armed conflict is autonomous, victim-oriented, and integrates the context of conflict as a systemic element of the composition of an international crime.

Keywords: *conflict-related sexual violence, CRSV, ICC, Tribunal, international criminal law, rape, coercion.*

Дата першого надходження статті до видання: 28.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 11.05.2026